

УДК 37.015

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/78-1-49>**Лариса КУЛЬБАЧ,***orcid.org/0000-0002-9128-1922*

старший викладач кафедри дошкільної та початкової освіти
Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти»
Дніпропетровської обласної ради
(Дніпро, Україна) *kulbachlarisa@gmail.com*

ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ З ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

У статті досліджується значення та необхідність визначення поняттєво-термінологічного апарату у галузі громадянської освіти, особливо в контексті української освітньої системи за часів незалежності. Розглянуто ключові поняття, такі як громадянська освіта, правова освіта, громадянськість, громадянське виховання, громадянська культура, громадянське суспільство, громадянські або демократичні цінності, національна ідея, національно-патріотичне виховання та національна ідентичність. Показано, що громадянська освіта є невід'ємною частиною формування активних, обізнаних та відповідальних громадян, здатних брати участь у суспільному та політичному житті. У статті здійснено аналіз досліджень, що розкривають різні підходи до визначення зазначених вище ключових категорій. Відзначено, що терміни часто використовуються неоднозначно, що створює труднощі у практичному впровадженні та інтерпретації концепції громадянської освіти. Виявлено, що сучасні суспільно-політичні виклики, включаючи демократизацію, глобалізацію та розвиток громадянського суспільства, вимагають системного підходу до уніфікації та чіткості термінології в цій сфері. Проаналізовано особливості розвитку громадянської освіти в Україні, включаючи еволюцію поняттєво-термінологічного апарату протягом останніх десятиліть, та підкреслено важливість інтеграції європейських демократичних цінностей у національну систему освіти. Основною метою статті є систематизація та аналіз понять, що використовуються у дослідженнях громадянської освіти, та визначення шляхів їх подальшої уніфікації для забезпечення ефективності освітнього процесу. Зроблено висновок, що для більш чіткого визначення меж та змісту основних термінів громадянської освіти необхідні подальші дослідження, які дозволять розробити інноваційні підходи до їх впровадження в освітню систему України. Стаття є внеском у розуміння та стандартизацію поняттєво-термінологічного апарату громадянської освіти, що є критично важливим для формування громадянської свідомості, правової культури та розвитку демократичного суспільства в Україні.

Ключові слова: громадянська освіта, поняттєво-термінологічний апарат, освітня система України, стандартизація термінів, правова освіта, формування громадянської свідомості, розвиток демократичного суспільства, уніфікація термінології, освітній процес.

Larysa KULBACH,*orcid.org/0000-0002-9128-1922*

Senior Lecturer at the Department of Preschool and Primary Education
Communal Institution of Higher Education "Dnipro Academy of Continuing Education"
of Dnipropetrovsk Regional Council
(Dnipro, Ukraine) *kulbachlarisa@gmail.com*

CONCEPTUAL AND TERMINOLOGICAL APPARATUS OF THE STUDY OF CIVIC EDUCATION ISSUES

The article examines the importance and necessity of defining the conceptual and terminological apparatus in the field of civic education, especially in the context of the Ukrainian educational system since independence. Key concepts such as civic education, legal education, citizenship, civic education, civic culture, civil society, civic or democratic values, national idea, national-patriotic education, and national identity are considered. It is shown that civic education is an integral part of the formation of active, informed and responsible citizens capable of participating in public and political life. The article analyzes studies that reveal different approaches to defining the above key categories. It is noted that the terms are often used ambiguously, which creates difficulties in the practical implementation and interpretation of civic education concepts. It is found that modern socio-political challenges, including democratization, globalization and the development of civil society, require a systematic approach to unification and clarity of terminology in this area. The article analyzes the peculiarities of the development of civic education in Ukraine, including the evolution of conceptual and terminological apparatus in recent decades, and emphasizes the importance of integrating European democratic values into the national education system. The main purpose of the article is to systematize and analyze the concepts used

in civic education research and to identify ways to further unify them to ensure the effectiveness of the educational process. It is concluded that further research is needed to more clearly define the boundaries and content of the basic terms of civic education, which will allow developing innovative approaches to their implementation in the educational system of Ukraine. The article is a contribution to the understanding and standardization of the conceptual and terminological apparatus of civic education, which is critically important for the formation of civic consciousness, legal culture and the development of a democratic society in Ukraine.

Key words: civic education, conceptual and terminological apparatus, educational system of Ukraine, standardization of terms, legal education, formation of civic consciousness, development of a democratic society, unification of terminology, educational process.

Постановка проблеми. Поняттєво-термінологічний апарат є фундаментальною складовою будь-якого наукового дослідження, оскільки він забезпечує чіткість і однозначність у тлумаченні ключових понять і термінів. У контексті громадянської освіти, яка набула особливої актуальності в Україні за часів незалежності, питання визначення та узгодження термінів є не менш важливим.

Громадянська освіта є невід'ємною складовою сучасної освітньої системи, що спрямована на формування у громадян знань, навичок і цінностей, необхідних для активної участі у суспільному житті. Громадянська освіта інтегрує різноманітні аспекти соціальної, правової та політичної підготовки особистості, що вимагає системного підходу до визначення її ключових категорій, понять та термінів. Проблематика громадянської освіти набуває особливого значення в умовах сучасних суспільно-політичних викликів, включаючи демократизацію, глобалізацію та розвиток громадянського суспільства. Водночас для ефективного дослідження цієї проблематики необхідно чітко визначити поняттєво-термінологічний апарат, що використовується у наукових дослідженнях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз поняттєво-термінологічного апарату дослідження проблематики громадянської освіти є необхідним для глибшого розуміння сутності цього явища та ефективного впровадження громадянської освіти в освітній процес. Останні дослідження в цій галузі відображають широкий спектр підходів до визначення ключових понять, таких як громадянська освіта, громадянське виховання, громадянська культура, громадянські (демократичні) цінності, правова освіта, національно-патріотичне виховання, національна ідентичність тощо. У контексті розвитку концепції громадянської освіти в Україні за часів незалежності ці категорії мають вирішальне значення для формування теоретичних основ і практичних підходів.

Дослідники відзначають, що ключові терміни часто використовуються в літературі неоднозначно, що ускладнює розуміння та застосування концепцій громадянської освіти на практиці. Наприклад, А. Бухун (2021), В. Кизенко (2015),

О. Пометун (2023), Т. Ремех (2022), О. Шестопалюк (2010) базові категорії поняттєво-термінологічного апарату дослідження проблематики громадянської освіти розглядають в контексті їхнього впливу на виховання нової генерації громадян, здатних активно брати участь у суспільному житті. Багато дослідників, включаючи таких науковців як О. Іваній (2016) та Т. Смагіна (2010), наголошують на тісному зв'язку між громадянською та правовою освітою. У своїх роботах вони зазначають, що правова освіта є невід'ємною складовою громадянської освіти, оскільки вона формує у громадян розуміння їхніх прав та обов'язків, а також навички правової поведінки. Такі роботи підкреслюють важливість інтеграції правової освіти в загальний курс громадянської освіти. В дослідженнях таких вчених, як В. Кизенко (2015), О. Рацул (2022), О. Шестопалюк (2010) та інших науковців, поняття «громадянське виховання» та «громадянська культура» часто розглядаються як ключові елементи, що формують громадянську ідентичність. Ці дослідження показують, що громадянське виховання сприяє формуванню в здобувачів освіти не тільки знань про державу та суспільство, але й розумінню важливості активної участі у громадському житті. Окрема увага в сучасних дослідженнях приділяється концептуалізації терміну «громадянське суспільство» та його ролі у формуванні демократичних цінностей. Наприклад, А. Бухун (2021), В. Кизенко (2015), Т. Купцій, Л. Тиміш (2019), О. Рацул (2022) та Т. Ремех (2021) у своїх роботах розглядають особливості розвитку громадянського суспільства в Україні та його вплив на розвиток демократичних процесів, таких як справедливість, свобода, право, гідність і рівність. Дослідження, що проводяться такими вченими, як Я. Боренько (2017), О. Пометун (2023), Т. Ремех (2022; 2024), Г. Серова (2024), С. Грищенко, О. Ілішова, Д. Єфімов, Н. Макогончук (2022), К. Журба (2021), підкреслюють важливість національно-патріотичного виховання у контексті формування національної ідентичності. Вони зазначають, що громадянська освіта повинна не тільки сприяти формуванню національної свідомості, але й інтегрувати європейські цін-

ності, що сприяють розвитку демократичного суспільства.

На основі аналізу останніх досліджень можна зробити висновок, що поняттєво-термінологічний апарат громадянської освіти в Україні значно розширився та отримав глибоке осмислення в контексті розвитку демократичних процесів та національно-патріотичного виховання. Однак, існує потреба у подальших дослідженнях, які б дозволили більш чітко визначити межі та зміст основних понять громадянської освіти, а також розробити інноваційні підходи до їх впровадження в освітній процес.

Метою наукової статті є систематизація та аналіз поняттєво-термінологічного апарату, що використовується в дослідженнях громадянської освіти, зокрема таких ключових категорій, як громадянська освіта, правова освіта, громадянськість, громадянське виховання, громадянська культура, громадянське суспільство, громадянські або демократичні цінності, національна ідея, національно-патріотичне виховання та національна ідентичність, а також вивчення еволюції концепцій громадянської освіти в Україні за часів незалежності та з'ясування того, як змінювався поняттєво-термінологічний апарат протягом цього періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Громадянська освіта є фундаментальною складовою формування демократичного суспільства, що забезпечує розвиток активного, свідомого та відповідального громадянина. В Україні, де громадянська освіта набуває особливої актуальності в умовах трансформаційних процесів, особлива увага приділяється уніфікації поняттєво-термінологічного апарату цієї сфери. Відсутність чіткості та систематизації понять обмежує можливості для ефективного впровадження освітніх програм і розробки державної політики. Нижче розглянемо базові категорії поняттєво-термінологічного апарату дослідження проблематики громадянської освіти:

1. Громадянська освіта – це системний процес формування у громадян знань, умінь, навичок і цінностей, необхідних для активної участі у громадському, політичному та економічному житті суспільства. Вона спрямована на підготовку індивідів до відповідального громадянства, що включає обізнаність про права та обов'язки, розуміння основ демократії та правової держави, а також розвиток критичного мислення (Бойчук, 2011; Боренько, 2017; Бухун, 2021; Рацул, 2022; Кизенко, 2015; Шетопалюк, 2010).

2. Правова освіта – це складова громадянської освіти, яка спрямована на формування у громадян правової свідомості та правової культури. Вона

включає знання про законодавство, правові механізми захисту прав та свобод, а також принципи правопорядку. Правова освіта є важливою для формування правової держави та сприяє утвердженню верховенства права (Іваній, 2016; Смагіна, 2010).

3. Громадянськість – це інтегральна характеристика особистості, що відображає її готовність і здатність брати активну участь у житті суспільства на основі демократичних цінностей, прав та обов'язків. Громадянськість проявляється через відповідальне ставлення до суспільства, дотримання законів, активну участь у соціальних і політичних процесах (Бухун, 2021; Власенко, 2018; Рацул, 2022).

4. Громадянське виховання – це процес формування у дітей та молоді громадянської свідомості, патріотичних почуттів, правової культури та соціальної активності. Воно включає виховання поваги до прав і свобод інших людей, толерантності, відповідальності перед суспільством і державою. Громадянське виховання є невід'ємною частиною загального виховного процесу в школах та інших освітніх установах (Кизенко, 2015; Рацул, 2022; Шетопалюк, 2010).

5. Громадянська культура – це сукупність знань, навичок і цінностей, які визначають взаємодію громадян між собою та з державними інституціями. Вона включає повагу до прав і свобод, участь у громадському житті, соціальну відповідальність та розуміння принципів демократичного суспільства. Громадянська культура є важливим елементом соціальної стабільності та прогресу (Кизенко, 2015; Рацул, 2022; Шетопалюк, 2010).

6. Громадянське суспільство – це сфера суспільного життя, де індивіди і групи незалежно від держави реалізують свої інтереси, прагнення і цінності через самоорганізацію та участь у громадських ініціативах. Громадянське суспільство функціонує на основі добровільності, автономії та самоврядування, що є ключовим для демократичної держави (Кизенко, 2015; Рацул, 2022).

7. Громадянські або демократичні цінності включають такі базові принципи, як справедливість, свобода, право, гідність, рівність, солідарність, толерантність. Ці цінності лежать в основі демократичного суспільства і визначають поведінку громадян, їхні відносини з державою та один з одним. Вони є фундаментом для розвитку правової держави та громадянського суспільства (Бухун, 2021; Купрій, Тиміш, 2019; Ремех, 2021).

8. Національна ідея – це концепт, який об'єднує громадян країни навколо спільних цінностей, історичної спадщини, культури та майбутніх

цілей. В українському контексті національна ідея часто пов'язана з прагненням до незалежності, суверенітету, розвитку демократичних інституцій та національної ідентичності (Боренько, 2017; Бухун, 2021; Журба, 2015).

9. Національно-патріотичне виховання – це складова громадянської освіти, що акцентує на формуванні любові до Батьківщини, шанобливого ставлення до національних символів, історії та культури. Воно спрямоване на підвищення рівня національної свідомості, сприяння єдності та солідарності громадян (Боренько, 2017; Ремех, Серова, 2024; Грищенко, Ілішова, Єфімов, Макогончук, 2022).

10. Національна ідентичність – це усвідомлення індивідом своєї належності до певної національної спільноти, яке базується на спільних історичних, культурних, мовних та соціальних особливостях. Вона є важливим чинником у процесі формування громадянської свідомості та підтримання національної єдності (Журба, 2021; Пометун, 2023; Ремех, 2022).

Одна з основних проблем у дослідженні громадянської освіти полягає у відсутності єдиного підходу до визначення ключових термінів, що зумовлено різноманіттям концепцій і моделей громадянської освіти у світі. Українські науковці використовують терміни, запозичені від західних вчених, але часто адаптують їх до специфіки українського соціокультурного контексту. Це створює певні складнощі у стандартизації поняттєво-термінологічного апарату. Зі свого боку, такі розбіжності ускладнюють порівняльний аналіз і узагальнення результатів досліджень, що потребує розробки уніфікованого термінологічного апарату.

Уніфікація термінології в дослідженні громадянської освіти має ключове значення для забезпечення чіткості наукової комунікації, порівнянності результатів досліджень та розробки ефективних освітніх політик. У цьому контексті важливим є створення глосаріїв, що систематизують основні терміни та поняття, визначають їх зміст та взаємозв'язки.

Відзначимо, що громадянська освіта є ключовим елементом у формуванні демократичного суспільства, оскільки вона сприяє розвитку громадянської свідомості, правової культури, соціальної відповідальності та активного громадянства. Після здобуття незалежності в 1991 році Україна зіткнулася з численними викликами, пов'язаними з необхідністю розбудови нової системи освіти, яка б відповідала потребам демократичного суспільства. В цьому контексті громадянська освіта набула особливої актуальності як засіб підтримки

демократичних перетворень та становлення правової держави.

Розвиток громадянської освіти в Україні за часів незалежності пройшов кілька ключових етапів, починаючи від перших спроб інтеграції громадянських цінностей в освітні програми до впровадження системних змін, спрямованих на формування компетентного, активного та відповідального громадянина. За цей період було прийнято низку нормативно-правових актів, що визначають зміст, цілі та завдання громадянської освіти, зокрема Концепцію громадянської освіти, затверджену Міністерством освіти і науки України (Концепція, 2018).

Розвиток концепції громадянської освіти в Україні можна умовно поділити на кілька етапів (Власенко, 2018; Кононенко, Годлевська, 2022; Кульбач, 2022а; Кульбач, 2022б; Купрій, Тиміш, 2019; Окуньовська, 2023; Пашина, Мендрін, 2021):

1. Початковий етап (1991–2000 роки). Перші кроки щодо впровадження громадянської освіти були зроблені в умовах трансформаційних змін на початку 1990-х років. Цей період характеризується пошуком нових підходів до освіти, які б відповідали демократичним стандартам та цінностям. Основною метою було виховання нової генерації громадян, здатних критично мислити, активно брати участь у суспільному житті та приймати відповідальні рішення. В цей період було розпочато розробку перших навчальних програм з громадянської освіти, зокрема в рамках курсів з правознавства та історії.

2. Інституціоналізація громадянської освіти (2000–2010 роки). У 2000-х роках громадянська освіта почала набувати більш інституціоналізованих форм. Було створено низку програм і проєктів за підтримки міжнародних організацій, таких як Європейський Союз, ОБСЄ, ЮНЕСКО, що сприяли розвитку громадянської освіти в Україні. У цей період громадянська освіта стала частиною державних освітніх стандартів, а також були розроблені навчальні програми для вчителів та методичні посібники, які допомагали інтегрувати громадянську тематику в освітні процеси.

3. Систематизація та інтеграція (2010–2020 роки). Період 2010–2020 років відзначається систематизацією підходів до громадянської освіти та її інтеграцією у всі рівні навчання – від початкової до вищої школи. В цей період громадянська освіта отримала офіційне визнання в законодавчих і нормативних актах, що регулюють освітню діяльність в Україні. Концепція національно-патріотичного виховання, затверджена Міністерством освіти і науки України, стала одним з ключових документів, що визначають зміст громадянської освіти.

4. Сучасний етап: інтеграція європейських стандартів (з 2020 року). На сучасному етапі розвитку Україна орієнтується на європейські стандарти громадянської освіти. Акцент робиться на формуванні у громадян ключових компетентностей для демократичного суспільства, таких як критичне мислення, повага до прав людини, соціальна відповідальність, активна участь у житті громади. Наразі триває розробка нових навчальних програм та підходів, які враховують як національні традиції, так і найкращі міжнародні практики.

Розвиток громадянської освіти в Україні супроводжується низкою викликів, серед яких (Власенко, 2018; Кононенко, Годлевська, 2022; Кульбач, 2022а; Кульбач, 2022б; Купрій, Тиміш, 2019; Окуньовська, 2023; Пашина, Мендрін, 2021):

1. Недостатня матеріально-технічна база та фінансування, через що заклади освіти часто не мають достатньо ресурсів для повноцінного впровадження громадянської освіти, включаючи відсутність спеціалізованих підручників та навчальних матеріалів.

2. Підготовка педагогічних кадрів, зумовлена відсутністю достатньої кількості кваліфікованих викладачів, які мають необхідні знання та компетенції для викладання громадянської освіти.

3. Інтеграція у навчальні програми: хоча громадянська освіта офіційно включена в освітні стандарти, на практиці її інтеграція у навчальні програми залишається частково формальною.

4. Вплив зовнішніх чинників: політична та соціальна нестабільність, а також військовий стан створюють додаткові труднощі у реалізації програм громадянської освіти.

Перспективи розвитку громадянської освіти в Україні пов'язані з подальшою інтеграцією європейських стандартів, розвитком цифрових технологій для дистанційного навчання, підвищенням кваліфікації педагогічних кадрів та розширенням міжнародного співробітництва. Важливим завданням є також формування у громадян стійких громадянських позицій, що дозволить забезпечити сталий розвиток демократичного суспільства в Україні.

З огляду на зазначене, доцільно запропонувати рекомендації щодо подальшого розвитку поняттєво-термінологічного апарату громадянської освіти:

1. Гармонізація термінології, зокрема необхідно створити стандартизований глосарій основних термінів та понять громадянської освіти, який би враховував національні освітні традиції та міжнародний досвід, що, зі свого боку, сприятиме чіткості та однозначності термінів, які використовуються в освітніх програмах, підручниках, наукових дослідженнях.

2. Інтеграція міждисциплінарних підходів, оскільки розширення поняттєвого апарату за рахунок включення термінів із суміжних галузей, таких як соціологія, політологія, правознавство, дозволить більш комплексно охопити тематику громадянської освіти та сприятиме формуванню цілісного світогляду в здобувачів освіти.

3. Оновлення освітніх стандартів, з огляду на що рекомендується перегляд і оновлення державних стандартів з громадянської освіти з метою включення сучасних понять і категорій, які відображають поточні виклики та потреби українського суспільства.

4. Підвищення кваліфікації педагогів. Цьому сприятиме організація спеціалізованих тренінгів та курсів підвищення кваліфікації для вчителів і викладачів, спрямованих на ознайомлення з оновленими термінами та поняттями громадянської освіти.

5. Залучення громадськості та експертів. Включення представників громадянського суспільства, науковців і практиків до процесу розробки термінологічного апарату дозволить врахувати різні погляди і потреби, а також підвищити актуальність та практичну значущість освітніх програм.

6. Моніторинг і адаптація. Важливо створити систему регулярного моніторингу та оцінки ефективності використання поняттєво-термінологічного апарату в освітньому процесі. На основі зібраних даних необхідно здійснювати періодичні оновлення, враховуючи нові дослідження, зміни в суспільних запитах і викликах.

7. Популяризація громадянської освіти, зокрема розробка та впровадження інформаційно-просвітницьких кампаній, що спрямовані на популяризацію громадянської освіти серед широкого кола населення. Так, використання зрозумілих і доступних термінів сприятиме підвищенню обізнаності громадян про свої права та обов'язки, стимулюватиме їхню активну участь у суспільному житті.

8. Впровадження інноваційних технологій, зокрема розробка інтерактивних платформ, додатків та інших цифрових ресурсів, які міститимуть актуальну термінологію та інформацію про громадянську освіту. Це дозволить здобувачам освіти легше опанувати нові терміни та концепції в інтерактивній і зручній для них формі.

Реалізація цих рекомендацій сприятиме розвитку громадянської освіти як фундаментальної складової формування демократичного суспільства в Україні, забезпечуючи виховання свідомих, відповідальних та активних громадян, готових до участі в розбудові та захисті національних цінностей і демократії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, відзначимо, що поняттєво-термінологічний апарат дослідження громадянської освіти є важливим елементом, що визначає якість і ефективність наукових розвідок у цій галузі. Визначення та уніфікація ключових термінів сприятимуть створенню спільного наукового простору, де результати досліджень можуть бути адекватно порівняні та використані для вдосконалення освітніх практик.

Визначено, що громадянська освіта є не тільки освітнім процесом, але й інструментом формування активного громадянського суспільства,

здатного до ефективної самоорганізації та участі у демократичному житті країни. Громадянська освіта в Україні за часів незалежності пройшла значний шлях розвитку від початкових спроб інституціоналізації до сучасної системи, яка намагається відповідати європейським стандартам. Попри наявні виклики, розвиток громадянської освіти залишається пріоритетним напрямком державної освітньої політики. Подальші дослідження та вдосконалення концепцій громадянської освіти є необхідними для забезпечення повноцінного функціонування демократичного суспільства в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойчук М. А. Запровадження громадянської освіти в Україні як необхідна умова виховання демократії. Вісник Національного технічного університету України Київський політехнічний інститут. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2011. № 1. С. 26-30.
2. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. Молодіжна політика. 2017. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf
3. Бухун А. Г. Громадянська освіта української молоді: нормативні засади та неперервність розвитку. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2021. № 74. С. 66-71.
4. Власенко О. М. Основні пріоритети реформування громадянської освіти в Україні. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2018. № 1(92). С. 70-74.
5. Грищенко С. В., Ілішова О. М., Єфімов Д. В., Макогончук Н. В. Проблема національно-патріотичного виховання. Інноваційна педагогіка. 2022. № 44. Т. 1. С. 119-123.
6. Журба К. О. Проблема формування національної ідентичності зростаючої особистості в умовах розбудови незалежної України. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2021. № 3(2). С. 1-4.
7. Іваній О. М. Правова освіта як засіб формування громадянського суспільства. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2016. № 22. С. 42-45.
8. Кизенко В. І. Громадянська освіта і виховання – основа громадянського суспільства. Біологія і хімія в рідній школі. 2015. № 1(107). С. 34-37.
9. Кононенко В., Годлевська В. Державна політика у сфері розбудови громадянського суспільства в Україні за доби незалежності (1990–2020 рр.). Наукові перспективи. 2022. № 1(19). С. 125-134.
10. Купрій Т. Г., Тиміш Л. І. Концепція громадянської освіти в Україні: правове підґрунтя і зміст. Молодіжна політика: проблеми і перспективи. 2019. Вип. 9. С. 189-195.
11. Кульбач Л. М. Головні засади європейського досвіду з громадянської освіти. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі. 2022а. Вип. 84. С. 10-16. DOI: <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2022.84.1>
12. Кульбач Л. М. Передумови розвитку громадянської освіти в українській історико-педагогічній думці. Інноваційна педагогіка. 2022б. Вип. 52. Т. 2. С. 9-13. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2022/52.2.1>
13. Окуньовська Ю. В. Становлення громадянської освіти в Україні. Політичне життя. 2023. № 2. С. 13-17.
14. Пашина Н. П., Мендрін О. В. Громадянська освіта в Україні як засіб формування громадянської ідентичності. Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія. 2021. Вип. 31-32. С. 186-195.
15. Пометун О. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. Український педагогічний журнал. 2023. № 2. С. 62-72.
16. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція, Перелік від 03.10.2018 № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>
17. Ракул О. А. Вплив громадянської культури та ціннісних орієнтацій на формування громадянського суспільства. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. 2022. № 206. С. 69-74.
18. Ремех Т. О. Основні завдання громадянської освіти як складника освітньої галузі нового стандарту. Електронний збірник наукових праць ЗОІППО. 2021. № 3(45). URL: https://lib.iitta.gov.ua/728308/1/%D0%A0%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%85%20%D0%A2.%D0%9E_%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8.pdf
19. Ремех Т. О. Формування національної ідентичності учнівства як завдання громадянської освіти. Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти: Міжгалузєва науково-практична конференція (29–30 вересня 2022 року, м. Київ). 2022. 558-564.
20. Ремех Т. О., Серова Г. В. Роль історичної освіти в становленні патріотичних цінностей та громадянської свідомості здобувачів освіти. Актуальні питання у сучасній науці. 2024. № 4(22). С. 1259-1269.
21. Смагіна Т. М. Зміст громадянськознавчої підготовки педагогів у закладах післядипломної педагогічної освіти. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2010. № 49. С. 52-55.
22. Шестопалюк О. Громадянська освіта як фактор формування громадянських компетентностей сучасної молоді. Рідна школа. 2010. № 3. С. 33-35.

REFERENCES

1. Boichuk M. A. (2011). Zaprovdzhennia hromadianskoi osvity v Ukraini yak neobkhidna umova vykhovannia demokrati [Introduction of Civic Education in Ukraine as a Necessary Condition for the Education of Democracy]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy Kyivskiy politekhnichnyi instytut. Filosofia. Psykholohiia. Pedahohika* – Bulletin of the National Technical University of Ukraine Kyiv Polytechnic Institute. Philosophy. Psychology. Pedagogy, 1, 26-30 [in Ukrainian].
2. Borenko Ya. (2017). Hromadianska osvita v Ukraini [Civic education in Ukraine]. *Molodizhna polityka*. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf [in Ukrainian].
3. Bukhun A. H. (2021). Hromadianska osvita ukraïnskoi molodi: normatyvni zasady ta neperervnist rozvytku [Civic education of Ukrainian youth: normative principles and continuity of development]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh* – Pedagogy of forming a creative personality in higher and secondary schools, 74, 66-71 [in Ukrainian].
4. Vlasenko O. M. (2018). Osnovni priorytety reformuvannia hromadianskoi osvity v Ukraini [The main priorities of reforming civic education in Ukraine]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka* – The main priorities of reforming civic education in Ukraine, 1(92), 70-74 [in Ukrainian].
5. Hryshchenko S. V., Ilishova O. M., Yefimov D. V., Makohonchuk N. V. (2022). Problema natsionalno-patriotynoho vykhovannia [The problem of national-patriotic education]. *Innovatsiina pedahohika* – Innovative pedagogy, 44, 1, 119-123 [in Ukrainian].
6. Zhurba K. O. (2021). Problema formuvannia natsionalnoi identychnosti zrostaiuchoi osobystosti v umovakh rozbudovy nezaleznoi Ukrainy [The problem of forming the national identity of a growing personality in the context of the development of independent Ukraine.]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy* – Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 3(2), 1-4 [in Ukrainian].
7. Ivani O. M. (2016). Pravova osvita yak zasib formuvannia hromadianskoho suspilstva [Legal education as a means of forming civil society.]. *Naukovi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu* – Scientific Bulletin of the International Humanitarian University, 22, 42-45 [in Ukrainian].
8. Kyzenko V. I. (2015). Hromadianska osvita i vykhovannia – osnova hromadianskoho suspilstva [Civic education and upbringing is the basis of civil society]. *Biolohiia i khimiiia v ridnii shkoli* – Biology and chemistry in the native school, 1(107), 34-37 [in Ukrainian].
9. Kononenko V., Hodlevska V. (2022). Derzhavna polityka u sferi rozbudovy hromadianskoho suspilstva v Ukraini za doby nezaleznosti (1990–2020 rr.) [State policy in the field of civil society development in Ukraine during the era of independence (1990-2020)]. *Naukovi perspektyvy* – Scientific Perspectives, 1(19), 125-134 [in Ukrainian].
10. Kuprii T. H., Tymish L. I. (2019). Kontsepsiia hromadianskoi osvity v Ukraini: pravove pidhruntia i zmist [The concept of civic education in Ukraine: legal basis and content]. *Molodizhna polityka: problemy i perspektyvy* – Youth policy: problems and prospects, 9, 189-195 [in Ukrainian].
11. Kulbach L. M. (2022a). Holovni zasady yevropeiskoho dosvidu z hromadianskoi osvity [The main principles of the European experience in civic education]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkoli* – Pedagogy of forming a creative personality in higher and secondary school, 84, 10-16. DOI: <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2022.84.1> [in Ukrainian].
12. Kulbach L. M. (2022b). Peredumovy rozvytku hromadianskoi osvity v ukraïnskii istoryko-pedahohichnii dumtsi [Prerequisites for the development of civic education in Ukrainian historical and pedagogical thought]. *Innovatsiina pedahohika* – Innovative pedagogy, 52, 2, 9-13. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2022/52.2.1> [in Ukrainian].
13. Okunovska Yu. V. (2023). Stanovlennia hromadianskoi osvity v Ukraini [Formation of civic education in Ukraine]. *Politychne zhyttia* – Political life, 2, 13-17 [in Ukrainian].
14. Pashyna N. P., Mendrin O. V. (2021). Hromadianska osvita v Ukraini yak zasib formuvannia hromadianskoi identychnosti [Civic education in Ukraine as a means of forming civic identity]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Ser.: Istoriia. Politolohiia* – Bulletin of Mariupol State University. Ser: History. Political Science, 31-32, 186-195 [in Ukrainian].
15. Pometun O. (2023). Navchannia istorii y hromadianskoi osvity yak chynnyk formuvannia natsionalnoi y hromadianskoi identychnosti uchniv v umovakh viiny ta povoiennoho rozvytku Ukrainy [Teaching history and civic education as a factor in the formation of students' national and civic identity in the conditions of war and post-war development of Ukraine]. *Ukraïnskyi pedahohichnyi zhurnal* – Ukrainian Pedagogical Journal, 2, 62-72 [in Ukrainian].
16. Pro shkvalennia Kontsepsiï rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy; Kontsepsiia, Perelik vid 03.10.2018 № 710-r. [On approval of the Concept of Civic Education Development in Ukraine: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine; Concept, List of 03.10.2018 No. 710-p.]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
17. Ratsul O. A. (2022). Vplyv hromadianskoi kultury ta tsinnisnykh oriantatsii na formuvannia hromadianskoho suspilstva [Influence of civic culture and value orientations on the formation of civil society]. *Naukovi zapysky. Serii: Pedahohichni nauky* – Scientific notes. Series: Pedagogical Sciences, 206, 69-74 [in Ukrainian].
18. Remekh T. O. (2021). Osnovni zavdannia hromadianskoi osvity yak skladnyka osvitnoi haluzi novoho standartu [The main tasks of civic education as a component of the educational sector of the new standard]. *Elektronnyi zbirnyk naukovykh prats ZOIPPO* – Electronic collection of scientific works of ZOIPPO, 3(45). URL: <https://lib.iitta.gov.ua/728308/1/%D0%A0%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%85%20%D0%A2.%D0%9E.%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8.pdf> [in Ukrainian].
19. Remekh T. O. (2022). Formuvannia natsionalnoi identychnosti uchnivstva yak zavdannia hromadianskoi osvity [Formation of the national identity of students as a task of civic education]. *Problemy tsyvilizatsiinoi subiektnosti Ukrainy: misiia nauky i osvity: Mizhhaluzeva naukovo-praktychna konferentsiia (29–30 veresnia 2022 roku, m. Kyiv)* – Problems of civilizational subjectivity of Ukraine: the mission of science and education: Interdisciplinary scientific and practical conference (September 29-30, 2022, Kyiv), 558-564 [in Ukrainian].
20. Remekh T. O., Sierova H. V. (2024). Rol istorychnoi osvity v stanovlenni patriotynykh tsinnosti ta hromadianskoi svidomosti zdobuvachiv osvity [The role of historical education in the formation of patriotic values and civic consciousness of students]. *Aktualni pytannia u suchasni nauki* – Actual issues in modern science, 4(22), 1259-1269 [in Ukrainian].
21. Smahina T. M. (2010). Zmist hromadianoznavchoi pidhotovky pedahohiv u zakladakh pisljadiplomnoi pedahohichnoi osvity [The content of civic training of teachers in institutions of postgraduate pedagogical education]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka* – Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University, 49, 52-55 [in Ukrainian].
22. Shestopaliuk O. (2010). Hromadianska osvita yak faktor formuvannia hromadianskykh kompetentnosti suchasnoi molodi [Civic education as a factor in the formation of civic competencies of modern youth]. *Ridna shkola* – Native school, 3, 33-35 [in Ukrainian].